

بررسی وضعیت چشم‌پزشکی در دوره صفویه

شادی بناریان الف، محمود مهمان‌نواز الف*

الف‌گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

چکیده

تشکیل حکومت صفویان (۹۰۷ تا ۱۱۳۵ ه‍.ق) یکی از مهم‌ترین حوادث تاریخ ایران محسوب می‌شود. در این دوره به دلیل ثباتی که در ساختار سیاسی ایران به وجود آمد، علوم مختلف فرصتی برای رشد به دست آوردند که در همین راستا تلاش‌هایی توسط چشم‌پزشکان به منظور رشد این علم صورت گرفت. برخی از چشم‌پزشکان دوران صفوی سعی کردند با نوشتن آثاری در زمینه چشم‌پزشکی، هم برای پزشکان و بیماران معاصر خود اطلاعاتی را جمع‌آوری کنند و هم آن‌که برای آیندگان اطلاعاتی درباره چشم‌پزشکی باقی بگذارند. رساله‌های چشم‌پزشکی به جای مانده از این دوره به خوبی توانسته‌اند بیماری‌های چشم را تشریح کنند و در حد آگاهی و دانش خویش برای بیماری‌های چشم راهکار درمانی ارائه دهند. چشم عضوی از بدن بود که در درمان امراض آن باید نهایت دقت به عمل می‌آمد. کحّالان عصر صفوی برای درمان بیماری‌های چشم بیشتر به گیاهان دارویی متکی بوده‌اند. ساخت شیاف و سرمه مخصوص بیماری‌های چشم، مهم‌ترین تجویز و راهکار درمانی چشم‌پزشکان دوره صفوی بوده است. همچنین شواهدی از وجود عینک در این دوره برای درمان ضعف چشم به دست آمده است.

تاریخ دریافت: دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: بهمن ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها: بیماری‌های چشم؛ درمان‌شناسی؛ تاریخ پزشکی؛ چشم‌پزشکی

مقدمه

دوره‌های مختلف تاریخی سعی کرده‌اند دانش خود را در این زمینه ارتقا دهند. در دوره حکومت صفویان نیز چشم‌پزشکی مورد توجه بوده و اصطلاح کحّال به معنای چشم‌پزشک، رواج داشته است.

در روزگار صفویان شواهد و آثاری از پیشرفت در حوزه چشم‌پزشکی وجود دارد. گرچه برخی اساساً قائل به پیشرفتی در این حوزه نیستند (۲)، اما نشانه‌هایی از تحولات و پیشرفت در حوزه چشم‌پزشکی در این دوره وجود دارد.

در دوره صفویه اگر شخصی دچار بیماری چشم می‌شد می‌توانست به سه گروه از چشم‌پزشکان مراجعه کند: اگر آن شخص مالی نداشت می‌توانست به فردی که در کوچه ادعای چشم‌پزشکی داشت مراجعه کند که به چنین افرادی حکیم می‌گفتند. گروه دوم که به آنها طبیب می‌گفتند پزشکان عمومی بودند که مطالبی در مورد چشم هم می‌دانستند و توانایی آن را داشتند که برخی از بیماری‌های چشم از جمله گل‌مژه، سبب، ناخنک و آب‌آوردن چشم را تشخیص دهند و درمان کنند. گروه سوم افراد ثروتمند بودند و به فردی که در چشم‌پزشکی تخصص

مسئله سلامت و حفظ صحت انسان‌ها همواره در تاریخ بشر دغدغه‌ای مهم بوده که انسان‌ها در پی پاسخ به سؤالات این حوزه بوده‌اند. چشم یکی از مهم‌ترین اجزای بدن انسان محسوب می‌شود که همواره حفظ سلامت آن از اصلی‌ترین دغدغه‌های بشری بوده است. از زمان تشکیل نخستین تمدن‌های بشری، شواهدی از تلاش انسان‌ها برای حفظ سلامت چشم وجود دارد. آثار به جامانده از تمدن‌های ایرانی نشان می‌دهد که ایرانیان در زمینه چشم‌پزشکی پیشرفت‌هایی داشته‌اند؛ به گونه‌ای که در شهر سوخته شواهدی از وجود چشم مصنوعی کشف شده است (۱). اهمیت چشم در میان ایرانیان صرفاً به حوزه پزشکی محدود نبوده، بلکه در ادبیات نیز اشعار و ضرب‌المثل‌هایی در ارتباط با چشم و صحت آن وجود دارد. در میان ادبیات اساطیری ایران نیز چشم جایگاه ویژه‌ای داشته، به گونه‌ای که به چشم اسفندیار به عنوان نماد نقطه ضعف انسان‌ها در اساطیر ایرانی توجه شده است. وجود چنین اهمیتی در مورد چشم، سبب شکل‌گیری تخصصی به نام چشم‌پزشکی در شاخه‌های پزشکی شده است. چشم‌پزشکان در

داشت مراجعه می کردند (۳). به هر ترتیب چشم پزشکی به عنوان یکی از شاخه های مهم پزشکی در دوران صفویه رواج داشته که در این زمینه هم چشم پزشکان مشهوری در آن عصر فعالیت می کردند و هم آنکه رساله هایی توسط پزشکان صفوی درباره چشم پزشکی به نگارش درآمده است. این پژوهش با هدف بررسی وضعیت چشم پزشکی در دوره صفویه انجام شده و در همین راستا در پی پاسخ به این پرسش ها است:

- در دوران صفویه از چه شیوه های درمانی برای درمان امراض چشم استفاده می شد؟

- مهم ترین بیماری های شناخته شده چشم در دوره صفویه کدام بیماری ها بودند؟

فرضیه های مطرح شده در این پژوهش عبارت اند از:

- پزشکان بیشتر متکی به درمان بیماری های چشم با شیوه ساختن شیاف و سرمه بوده اند.

- به نظر می رسد تمرکز پزشکان صفوی بیشتر بر درمان بیماری های پلک و ورم چشم بوده است.

تاکنون پژوهشی مستقل درباره چشم پزشکی صفویان انجام نشده است. الگود (Elgood) در کتاب طب در دوره صفویه (۳) به مسئله چشم پزشکی در این دوره اشاراتی داشته، اما توصیفات او به صورت مختصر بوده است. حمیدرضا معین و هرمز شمس در مقاله ای با عنوان «تاریخ چشم پزشکی ایران: از دوره باستان تا دوره معاصر» (۲)، سعی کرده اند چشم پزشکی در ایران را در تاریخ ایران بررسی کنند. در این پژوهش به صورت بسیار مختصر به چشم پزشکی دوره صفوی اشاره شده است. سید ماهیار شریعت پناهی، مقاله ای با عنوان «اصول و تکنیک های جراحی با روش داغ کردن در چشم پزشکی دوره اسلامی (قرن سوم تا دوازدهم ه.ق)» (۴)، به رشته تحریر درآورده که به شیوه ها و ابزار جراحی چشم پزشکی در تاریخ ایران دوره اسلامی پرداخته است. نویسنده در این پژوهش از منابع دوره صفوی نیز بهره برده است. سید حسین رضوی برقی در دانشنامه جهان اسلام عنوان چشم/چشم پزشکی (۵) را نگاشته که به بررسی وضعیت چشم پزشکی در تاریخ ایران و ابعاد آن توجه نشان داده است. یوسف بیگ باباپور در مقاله ای با عنوان «نگاهی به تاریخ چشم پزشکی در دوره اسلامی» (۶) به چشم پزشکی و آثار

چشم پزشکان ایرانی در دوره های مختلف اسلامی پرداخته و تمرکز آن بیشتر بر دوران پیش از صفویه بوده است. پژوهش های ذکر شده به موضوع چشم پزشکی در دوره صفویه به عنوان هدف پژوهشی توجه نکرده اند و موضوع چشم برای این پژوهش ها یک جزء از کل بوده است.

مواد و روش ها

ابزار اصلی این پژوهش داده های متون پزشکی و چشم پزشکی دوره صفویه است. روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی-تحلیلی بوده و جمع آوری اطلاعات به روش کتابخانه ای انجام شده است.

یافته ها

پزشکان صفوی معمولاً در رساله هایی که از آنها باقی مانده سعی کرده اند تعریفی کلی از چشم و اجزای آن برای آشنایی مخاطب ارائه دهند. آنچه مشخص است، پزشکان صفوی در معرفی اجزای چشم، هم به مخاطب حرفه ای و هم مخاطب عامه توجه کرده اند. چشم در رساله کحالی^۱ این گونه معرفی شده است: «چشم به هفت غشاء و سه آب تقسیم می شود. صلبیه (غشاء)، مشیمیه (غشاء)، شبکیه (غشاء)، زجاجیه (آب)، جلید (آب)، عنکبوت (پرده)، بیض (رطوبت)، عنب (طبقه)، قرن (طبقه) و ملتحمه پرده غشای طبقه (آب و رطوبت) است» (۷). در خلاصه التجارب سه طبقه چشم به این ترتیب آمده است: «صلبیه، مشیمیه و شبکیه و در میان این طبقه ها سه رطوبت وجود دارد: زجاجیه، جلیدیه و بیضیه و چهار طبقه دیگر نزدیک این رطوبت ها است شامل: عنکبوتیه، عنبیه، قرنیه و ملتحمه. از دوازده عضله چشم پنج مورد آن برای پلک چشم است که سه تا از این عضله ها برای برداشتن پلک و دو تا برای خواباندن پلک چشم؛ و یکی از هفت عضله، عصب توخالی را نگه می دارد تا چشم بیرون نیاید و شش عضله باقی مانده حرکات ویژه را بر عهده دارند» (۸). بسیاری از طبیبان، طبقه صلبیه را در دسته طبقه حساب نمی کنند و آن را در دسته غشاء قرار داده اند (۷). قرمزی گوشه چشم و ورم از نشانه های وجود بیماری در طبقه مشیمیه و صلبیه است. در طبقه شبکیه، زردی در چشم پیدا می شود که مرهم آن چکاندن شیر زنی که فرزند دختر دارد، در چشم است. در این طبقه ورم پلک گاهی باعث می شود که از شدت ورم، پلک برگردد و سفیدی چشم به

که قرنيه به دو قسمت تقسيم شده باشد (۷). در طبقه عنكبوتيه به دليل فشار و درد چشم، بينايي ضعيف مي شود و در نور آفتاب، نور چشمش كم مي شود و بيمار احساس مي كند در چشمش خاري وجود دارد (۷). قرنيه قسمت شفاف لايه خارجي است، جايي كه نور قبل از ورود به عدسي در قرنيه شكسته مي شود (۹). بيمار در زمان فشرده گي چشم خود در پلك بالا حس مي كند چيزي مانند سوزن يا ماده اي خنك به پلكش برخورد مي كند كه همراه با ريزش اشك است. از ديگر بيماري هاي اين طبقه مورسرج و سرطان صلبيه است (۷). ملتحمه بافت مخاطي است كه سطح داخلي پلك را پوشانده (۹). بيماري هايي كه در اين طبقه رخ مي دهد: ورم، و دقه (نقطه قرمز رنگ در چشم)، سبل (لايه نازكي بر روي چشم پديد شود) و پيدا شدن رگ هاي قرمز همراه با درد و ريزش اشك از چشم است (۷).

بحث

پزشكان عصر صفوي در كتاب ها و رساله هايي كه از آنها باقي مانده تلاش كرده اند به درستي راه هاي تشخيص انواع بيماري هاي چشم و نحوه درمان آنها را ارائه دهند. در اينجا به مهم ترين امراض چشم، كه پزشكان عصر صفوي به آنها اشاره كرده اند، پرداخته مي شود:

بيماري هاي مربوط به پلك و مژه

بنا بر اطلاعات منتشر شده توسط رساله هاي پزشكي عصر صفوي، بيشترين ميزان بيماري هاي چشم امراضي بوده كه در پلك به وجود مي آمدند. مهم ترين امراض پلك و مژه كه توسط رساله هاي پزشكي عصر صفوي ذكر شده اند، عبارت اند از:

۱. سلاق: اين بيماري در گوشه چشم به وجود مي آمد و باعث ريزش مژه ها مي شد. محل اين بيماري زخم مي شود و مي سوزد و تمام پلك را درگير مي كند. اگر بيماري خيلي كهنه شود مردمك چشم را هم فرا مي گيرد (۸). براي درمان اين بيماري چند دارو تجويز شده است:

شيفاف: در اين بيماري وقتي مژه ها مي ريزد و محل آن زخم مي شود، كويده قليمي اي زر (قليميا يا اقليميا يعني ماده اي كه از ذوب كردن فلزات مختلف به دست مي آيد) با انگين را در كوزه اي نو قرار مي دادند و در آتش مي گذاشتند و آن را بر سنگي تميز

اندازه اي ورم كند كه سياهي چشم را بگيرد (۷). زجاجيه ماده اي ژلاتين مانند براي عبور نور بي رنگ و شفاف است (۹). در رطوبت زجاجيه دو نوع بيماري وجود دارد: نوع اول به اين گونه است كه فرد در برگرداندن و چرخاندن چشم اذيت مي شود و احساس مي كند در چشمش سنگي وجود دارد و گود مي شود. در نوع دوم چشم برآمده مي شود و بيمار فشار زيادي را احساس مي كند، به طوري كه انگار چشم او از حلقه بيرون بيايد (۷). «زجاجي در زير رطوبت جليدي اند. از اينجا معلوم شد نور در رطوبت جليدي (يكي از طبقات چشم كه مي ان عنبيه و زجاجيه قرار دارد) است» (۱۰). در رطوبت جليديه، مردمك چشم از بين مي رود به صورتي كه چشم ها حالت طبيعي ندارند و يك چشم بالا و ديگري پايين باشد. در اين طبقه به دليل ورم پلك و طبقات چشم، بيمار درد شديدی را احساس مي كند و اين درد همراه با ريزش اشك است و قادر به باز كردن چشم نيست (۷). رنگ رطوبت بيضيه سفيد، مانند سفيده تخم مرغ است (۱۰). اگر اين رطوبت زياد شود بينايي از بين مي رود. اين بيماري باعث مي شود كه فرد احساس كند در جلوي چشمش گودال آبي است (۷). در طبقه عنبيه كه به صورت يك حلقه مدور است و رنگ دانه هايي كه در اين قسمت وجود دارد، رنگ چشم به عهده اين طبقه است (۹). در اين باره نظرات متفاوتي وجود دارد. ارسطو معتقد است كه رنگ طبيعي عنبيه سياه است و رنگ سرمه كه مشكي است چشم را تقويت مي كند و جالينوس مي گويد رنگ طبيعي آبي است، اما ابوعلی سینا با نظريه ارسطو بيشتر موافق بوده و مي گويد جالينوس چون چشمش آبي است اين نظر را دارد (۷). در كتاب شفاء العين^۲ نظر ديگري از جالينوس بيان شده كه او معتقد است چشم سياه يا آبي از نامعتدل بودن مزاج است و چشم آبي مزاجش سرد است و چشم سياه مزاجش گرم است (۱۰). در وسط عنبيه سوراخي است كه موازي با جليديه است و مقدار نور وارد شده به چشم را كنترل مي كند كه به اين علت به آن عنبيه مي گویند. در حالت اول زخمي مانند جوش و قرمز رنگ در عنبيه خود را نشان مي دهد و اگر اين دانه قرمز رنگ بزرگ شود، قرنيه را از بين مي برد و اگر به شخصي كه بيمار است، نگاه كنند يك چشم او بزرگ تر از چشم ديگرش است. علت ديگر از بين رفتن عنبيه ورمي است كه در اين قسمت به وجود مي آيد. وقتي كه به چشمان بيمار نگاه كنند مثل اين است

همراه با لاجورد می‌ساییدند. این شیاف پلک چشم را بسیار قوی می‌کرد (۱۰). صمغ عربی، افیون، راسخت، شادنج عدسی، قلقطار، صبر زرد، زعفران و زنگار که با آن شیاف احمر حاد می‌ساختند. نسخه دیگر: با مُرْمَکِی، شادنج عدسی، دارفلفل، زعفران و مس سوخته که با آن شیافی می‌ساختند و برای سلاق مفید بود. شیاف دیزج ساخته شده از: سفیدآب، کتیرا، صمغ عربی، مُرْمَکِی، فلفل سیاه، زرنیخ سرخ، قلمیا، دارفلفل، نشاسته، فلفل سفید، راسخت، صبر زرد، زردچوبه، زنگار، سکرالعشر، افاقیا، سنبل، دم‌الاحوین، قنه، انزروت، حضض را در آب شراب و ترشک و بالنگ حل می‌کردند که برای درمان سلاق مفید بود (۱۱، ۱۲). شیاف‌الورد، شیاف توصیه شده دیگری بوده متشکل از: زنگار، صمغ عربی، صندل سفید، صبر سقوطی، گل سرخ، حضض هندی، افیون، شیاف مامیثا، کتیرای سفید و زعفران که با هم الک می‌کردند و با آب گلاب به شکل خمیر درمی‌آوردند و وقتی خشک شد آن را با آب گشنیز می‌کوبیدند (۱۱). همچنین شیاف‌های متعدد دیگری توسط شیرازی^۳ توصیه شده که در اینجا از بیان همه آنها اجتناب می‌شود (۱۱).

ساخت مرهم: ساخت انواع مرهم برای مالیدن به محل بیماری توسط پزشکان صفوی تجویز شده است: مرهمی ساخته شده از گشنیز تر، انگور سیاه، برگ مورد، سفیده تخم مرغ و روغن گل را بیمار هر روز در حمام آب گرم بر سر خود بریزد. مرهم دیگر متشکل از: مس سوخته، زاج، زعفران، فلفل را با هم بکوبند و الک کنند و در شراب بسایند و یا آن‌که سنگ سفال را با مغز بادام و با عناب بر سر سنگ بکوبند و با آب روزی چند مرتبه به بیرون پلک خود بمالند (۸). وقتی این بیماری در گوشه چشم پدیدار شود مرهمی از عدس پوست‌کنده، شحم انار ترش با گلاب پخته با گل سرخ و شحم انار پخته با گلاب پخته و برگ کاسنی و روغن گل و سفیده تخم مرغ بر پشت چشم قرار دهند و روز بعد در حمام آن را بشویند و هر هنگام بیمار وارد حمام شد اول باید آب سماق در چشم خود بچکاند (۱۰). اگر بیماری در ابتدای راه بود، سماق را با گلاب مخلوط کنند و بر روی چشم بکشند و همین‌طور ساخت مرهمی با روغن گل، سفیده تخم مرغ، برگ کاسنی و خرفه تجویز شده است (۱۳).

سرمه: سرمه کشیدن انزروت که همراه با شیر زن دختردار یا الاغ برای سلاق مؤثر بوده است. سرمه زعفران برای درمان سلاق به کار می‌رفت. سرمه شادنج همراه با شیر زن دختردار برای درمان سلاق نیز تجویز شده است. گشنیز و نان خشک و سرمه کندر نیز برای بیماری سلاق استفاده می‌شد (۱۴). نسخه‌هایی در خصوص ساختن سرمه برای درمان سلاق: زردچوبه، زنجبیل، زعفران، مامیران، پوست هلیله زرد، توتیای شسته، دارفلفل و نمک هندی را با آب غوره می‌کوبیدند و خشک می‌کردند، این کار را سه چهار مرتبه تکرار و نرم می‌کوبیدند و سرمه برود حصرم را می‌ساختند. سرمه زعفران متشکل از: فلفل سفید، زعفران، نوشادر، دارفلفل، کافور، مازوی سبز، سنبل (۱۱). نسخه دیگر ساخت سرمه: زنجبیل، زعفران، پوست هلیله زرد، زردچوبه، مامیران، نمک هندی، دارفلفل با هم می‌کوبیدند و با آب غوره آن را مخلوط و چندین مرتبه خشک می‌کردند (۱۲).

تیزاب: بهاءالدوله رازی^۴ معتقد است: برای علاج این بیماری باید هر روز تیزاب فاروقی بر روی زخم بمالند به گونه‌ای که به مردمک چشم نرسد. هر دو پلک بیمار را باز و پنبه‌ای در داخل چشم او قرار می‌دادند تا تیزاب نیم‌نرم در درون چشم نریزد و زمانی که سوزش متوقف می‌شد، پنبه را برمی‌داشتند (۸).

حجامت: اگر بیماری خیلی مزمن بود، باید هر روز رگ پیشانی را می‌زدند و حجامت کرده و بعد و هر روز صبح حمام را تکرار می‌کردند. حجامت در ساق نیز توصیه شده است (۸، ۱۰). موارد دیگری نیز برای درمان سلاق تجویز شده از جمله زنجار که دو نوع بود: عملی و معدنی. که بهترین نوعش از معدن مس به دست می‌آمد و سلاق را از بین می‌برد. دود کندر نیز برای سلاق مفید بوده است (۱۱).

۲. **استرخای جُفن** (سستی پلک چشم): وقتی عضله‌ای که در چشم وظیفه حرکت پلک بالا را بر عهده دارد، سست شود، پلک بالا نیز سست می‌شود. علاج آن مالیدن پیشانی میان دو ابرو است (۷). «برای علاج، مامیثا و مُر و زعفران به آب مورد آمیخته بر پشت چشم بگذارند و تیزاب بر پیشانی و پشت پلک‌ها بمالند و با روغن خشت پخته و روغن مورد که زاج سوخته در آن باشد، پلک‌ها را چرب کنند» (۸). مامیثا، افیون، افاقیا را با آب کاسنی مخلوط کرده و استفاده کنند (۱۰).

۳. شتره: این بیماری در پلک چشم اتفاق می‌افتد که بر اثر تشنج یا ضربه بر پلک آشکار می‌شود. بسیاری این بیماری را خرگوشی می‌نامند چون خرگوش هنگام خواب چشمش نیمه‌باز است. این بیماری باعث ضعیف شدن چشم می‌شود. مالک اشتر در یکی از جنگ‌ها تیری به چشمش برخورد می‌کند و آن را زخمی می‌کند و بعد از آن، پلک او به هم نمی‌رسید از بابت این بیماری به مالک اشتر معروف شد (۷، ۱۰).

۴. خارش پلک: علائم این بیماری خارش در گوشه چشم و پلک‌ها است و می‌توان با داروی مناسب آن را درمان کرد (۷). شلغم، توتیای غوره و سماق را برای چشم استفاده کنند. بیمار باید غذای کم‌نمک و نرم بخورد و آب زیاد بنوشد و سوارکاری و پیاده‌روی نکند. پیاز را بپوید تا اشک از چشم‌هایش سرازیر شود و در دهان خود زنجبیل بگذارد و آبی را که در دهانش جمع می‌شود بریزد که این کارها برای درمان خیلی مفید است (۸). وقتی پلک دچار خارش می‌شود، قرمز شده و بر اثر این خارش آبله به وجود می‌آید. برای درمان آن روغن بنفشه بر کف پا و سر و دست می‌مالیدند و توتیای غوره با آب غوره را استفاده می‌کردند. همچنین مالیدن برگ کاسنی پخته‌شده با روغن گل بر پشت چشم نیز تجویز شده است (۱۰).

۵. صلابت و غلظ اجفان (سختی و درشت شدن پلک‌ها): سنگین شدن پلک‌ها گاهی در یک پلک و گاهی در دو پلک اتفاق می‌افتد و در نتیجه آن باز شدن پلک بسیار سخت است (۷). یکی از علائم این بیماری سرازیر شدن اشک از چشم است که اگر در یک شبانه‌روز چندین مرتبه از آب انگور سیاه استفاده کنند از ریزش اشک جلوگیری می‌کند (۸). یک پنبه را با آب گرم و آب نمک باید خیس کرد و چشم‌ها را با آن شست. شیاف ساخته‌شده از: نمک اندرانی، زرنیخ سرخ، مرداسنگ با آب گشنیز برای بهبود این بیماری تجویز شده است (۱۰).

۶. برده: بر اثر رطوبتی که در پلک جمع می‌شود، پدید می‌آید و چون گرد است به آن تگرگ هم می‌گویند. این بیماری با درد و خارش بسیار همراه بوده و اگر با دارو مداوا نشود با عمل جراحی برده را درمی‌آوردند. برای درمان این بیماری با صمغ و انزروت و مقداری سرکه دارویی می‌ساختند و استفاده می‌کردند (۸، ۱۰).

۷. تحجر (سخت شدن): این بیماری سفت‌تر از برده است که در پلک چشم به وجود می‌آید و با دارو می‌شود آن را مداوا کرد (۷). شبیه به دانه عدس است و سه روز آن را با آب گرم می‌شویند و پنبه‌ای با آب گرم بر روی آن می‌گذارند و بعد داروی دیاخلیون بر روی آن می‌گذارند، اگر بهبود پیدا نکرد باید با نیشتر آن را بیرون بیاورند (۱۰).

۸. توتیه: گوشتی به رنگ توت که گاهی در پلک بالا و گاهی در پلک پایین آشکار می‌شود. برای درمان آن توصیه شده از اطریفیل گشنیز و سفوف گشنیزی و یا تصفیه کردن خون استفاده شود (۷، ۸)؛ توصیه به جراحی نیز شده و گفته‌اند: «آن را باید بردارند و بعد آب زیره و نمک در چشم بچکانند و بر پشت پلک زرده تخم مرغ و روغن گل بگذارند» (۱۵).

۹. انتفاخ جفن: این بیماری در پلک بالا آشکار می‌شود و زمانی که بیمار از خواب بیدار شود پشت پلک‌های او برآمدگی دارد. برای درمان باید معده را تقویت کرد و شب‌ها به مقدار کم باید غذا خورد (۸). برای جلوگیری از ابتلا به این بیماری باید غذاهای نرم، اطریفیل و گل‌شکر را خورد (۱۵).

۱۰. انتفاخ ملتحمه (ورم پلک): برای درمان آن مرهم بر پشت چشم می‌گذارند و کشیدن شیاف اسود بر چشم تجویز شده و همچنین گرفتن سر بر بخار بابونه و بنفشه نیز توصیه شده است (۸).

۱۱. صلابت ملتحمه (سختی پلک): در این حالت پلک به سختی حرکت می‌کند و برای درمان آن گرفتن سر بر روی بخار بنفشه و بابونه توصیه شده است. همچنین مخلوط پیه مرغابی، زرده تخم مرغ و روغن بنفشه و استفاده از شیاف سرخ تجویز شده است (۸).

۱۲. ودقه: این بیماری شبیه دانه‌ای است که بر روی ملتحمه آشکار می‌شود و گاه قرمز رنگ است. در پلک بالا، پلک پایین و یا کنار سیاهی پیدا می‌شود (۷). پزشکان برای درمان این بیماری تجویز خاصی ارائه نداده‌اند.

۱۳. جسا: بیمار هنگام بیداری به سرعت نمی‌تواند پلک خود را باز کند. در این بیماری پلک‌های چشم سنگین می‌شود

و از چشم چرک خشک می آید که به این بیماری یبوست چشم هم می گویند (۷).

۱۴. انتشار اهداب (ریختن مژه): از علائم این بیماری ریختن مژه ها است که چشم را بسیار زشت می کند و برای علاج باید بدن را تقویت کرد (۷). وقتی که پلک چشم حال خوبی نداشته باشد و مژه ها بریزد، پلک زخم می شود و برای تقویت پلک باید مقداری قلیمیا را با عسل در کوزه ای نو بریزند و در آتش بیندازند و دود کوزه را بگیرند و بر سنگی آن را بکوبند و با لاجورد برای چشم استفاده کنند (۱۰). اگر ریزش مژه ها همراه با خارش بود باید آن را تمیز کرده و تیزاب کاری و سرمه اصفهانی استفاده کنند و لاجورد، استخوان سوخته خرما و سنبل هندی را در چشم بکشند که برای درمان این بیماری بسیار مفید است (۸).

۱۵. قمل اجفان (شپش چشم): این شپش در ریشه مژه ها به وجود می آید (۷). این موجود قرمزتر از شپش است و پاهای کوچک و باریک دارد. گاهی در پوست پلک به وجود می آید و غضروف پلک را از بین می برد و این سوراخ به بینی می رسد و استخوانش را از بین می برد و اگر دست بر آن محل بگذارد چرک بیرون می آید (۱۰). علاج آن تمیز کردن و شستن چشم با آب شور است (۱۳).

۱۶. شعیره: ورمی بوده که در کنار مژه به وجود می آمده و مهم ترین راه درمان آن تمیز نگه داشتن آن بوده است. همچنین برخی شیا فها برای درمان آن توصیه شده است. به طور کلی استفاده از سفیده تخم مرغ، گل ارمنی و آرد جو برای درمان این بیماری به کرات توصیه شده است (۸). اگر محل بیماری گرم بود با شیا ف مامیثا و گل ارمنی به همراه آب کاسنی آن را بمالند، اما اگر آن محل گرم نبود با آب گرم آن قسمت را بشویند و با مرهم سفید آن محل را گرم کنند (۱۰).

۱۷. سپید شدن مژه: برای علاج این مشکل توصیه شده لاله دشتی و پیه بز را بکوبند و حلزون زنده را بسوزانند و با پیه بز بکوبند و خاکستر مار سیاه، زهره کلاغ سیاه و سوخته زاج سیاه را با پیه بز بکوبند، در نهایت آن را سرمه بکشند (۸).

بیماری های ناشی از ورم

۱. رمد (درد چشم): ورمی را که در طبقه ملتحمه اتفاق می افتد، رمد می گویند (۱۳). بیماران مبتلا به این درد، تا چند روز نباید هیچ دارویی به چشم بکشند. ساخت شیا ف اصلی ترین تجویز پزشکان برای درمان این درد بوده است. در اینجا به مهم ترین مواد تشکیل دهنده برخی از این شیا فها پرداخته می شود: شیا فی که برای درد چشمی که ده روز از آن گذشته مؤثر بوده شامل: مخلوط کردن و کوبیدن سرمه شسته، سوخته فلزات، مس سوخته شسته، صبر زرد، اقاقیا و مرمرکی (۱۱) می شده است. همچنین عنوان شده که اگر مس سوخته، نمک هندی، قلیمیا، زنگار، فلفل سیاه، بوره ارمنی، فلفل سفید، سنبل، کف دریا، صبر اسقوطری و زنجبیل را با هم بکوبند و شیا فی بسازند برای درد چشم مؤثر است (۱۳). با انزروت، افیون، سفیدآب، کتیرا، سفیده تخم مرغ، نشاسته، صمغ عربی می توان یک شیا ف ساخت و یک نسخه دیگر کتیرا، سفیدآب، صمغ عربی، کافور را با هم بکوبند و آنها را بعد بپزند و با سفیده تخم مرغ مخلوط شده برای درمان درد چشم به کار ببرند. برای درد چشمی که دو روز از آن گذشته باشد ساخت شیا فی از قلیمیا، سرمه شسته، صبر زرد، مس سوخته و اقاقیا تجویز شده است. شیا فی از صمغ عربی، ریزه هایی از مس، اقاقیا و راستخت همراه با آب باران نیز مؤثر بوده است (۱۲). شیا ف الورد برای درد چشم مفید بوده است. همچنین شیا فی از گل سرخ، زعفران، قلیمیا، صمغ عربی، شادنج، نحاس و نوشادر توصیه شده است (۱۰، ۱۲).

استفاده از شیر زنی که فرزند دختر دارد به کرات توسط پزشکان توصیه شده است و بهاءالدوله می نویسد: «وقتی که چشم ها به هم بچسبند شیر زنی را که فرزند دختر داشته باشد بر روی پنبه ای بدوشند و بر روی چشم بکشند» (۸). تنکابنی نوشته: سفیدآب همراه با شیر زنی که فرزند دختر داشته باشد و سفیده تخم مرغ، صمغ زرد مرهم و سرمه آن، سرمه کنجد (کنجدک، یک نوع صمغ درخت می باشد) که با شیر دختر یا شیر الاغ مخلوط شود برای درد چشم به کار می رود (۱۴). در رساله کحالی آمده: «اگر سفیدی چشم ورم کند و همراه با درد باشد مقداری از شیر زنان در چشم می دوشند و یا گلاب بر چشم می مالند اگر بعد از گذشت سه روز بیمار به حمام رفت و چشمش قرمز شد نشان از

آسان بودن بیماری است و گاوزبان، بنفشه، تخم کاسنی، تخم بادیان را بجوشانند و اگر قرمزی چشم رفع نشد اطریفیل، فیکرا صبح‌ها میل کنند و روز سوم شیر زنان در چشم بچکانند» (۱۰). تنکابنی در جایی دیگر آورده: «سرمه کشیدن خَسَّ (کاهو) همراه با شیر مادر دختر، شادنج همراه با شیر مادر دختر، مُرَّ (آب منجمد درختی) با شیر زنان، نشا (نشاسته) با شیر زنان برای درمان رمَد مفید هستند» (۱۴).

ساخت برخی مرهم‌ها نیز برای درمان این بیماری تجویز شده است. بهاءالدوله می‌نویسد: «برای بهبود ورم پلک باید یک پنبه گرم را بر روی چشم ببندند و بعد از گذشت سه روز زیره و مغز جوز را با هم بکوبند و با آب دهان بر کف دست بمالند تا به‌صورت مرهمی درآید و بعد آن را بر پنبه‌ای بگذارند و بر روی آن شیر بدوشند و بر چشم ببندند که این مرهم برای درد چشم و ورم بسیار مؤثر است. برای چشم کودکان نباید از داروهای قوی استفاده کرد؛ زیرا چشم کودکان نازک است و باعث آسیب به چشم آنها می‌شود» (۸). در حالتی که چشم قرمز شود و رگ‌ها برجسته شوند باید حجامت انجام داد و مرهم هلیله زرد، بنفشه، آلو سیاه، عناب، نبات، ترنجبین، خیار چنبر و آب سرد بر روی چشم بریزند (۱۳).

در رساله کحالی چند نسخه برای درمان رمَد آمده است: اطرپین (یک سانتی گرم)، سولفات دورنگ (پنجاه سانتی گرم)، اسید بوریک (هشتاد سانتی گرم) و آب مقطر از بیست پنج گرم تا شش گرم که بستگی به شرایط قطور آب دارد. نسخه دوم: کوکائین کلریدرات (پنج سانتی گرم)، آب مقطر (۱ مثقال) قطور کنند. نسخه سوم: نیترات دارژان (پنج سانتی گرم) و آب مقطر (از ۳ تا ۶ مثقال) باید یک قطره از آن را در گوشه چشم به‌طرف بینی بریزند و پلک را برگردانند و یک قطره روی پلک بریزند و بعد سر را کج می‌کنند تا از گوشه چشم بیرون بیاید (۷). برخی نیز داروی ذرور ایض را برای این بیماری مناسب دانسته‌اند (۱۲). در اینجا به تعدادی دیگر از داروهایی که برای درمان رمَد توصیه شده‌اند اشاره می‌شود: میل سرمه‌ای طلا، سماق با آب، گلاب و کتیرا، قرع (کدو) سرمه آن با آب گل، سرمه کتیرا، کزبره (گشنیز)، سفیده تخم مرغ برای حرارت رمَد، گل سرخ بوستانی (۱۴)،

سفیدآب قلعی، اقلایا مصری که رنگ سبز داشته باشد، مورد، توتیای کرمانی و خشخاش (۱۲). پزشکان برای درمان رمَد کهنه، پوست بیخ زرشک را با مامیران و قطور خیس و با گلاب توصیه کرده‌اند. گل همیشه‌بهار با روغن گل سرخ و سرمه آن برای درد چشم استفاده می‌شد. همچنین گفته‌اند افسستین (گیاهی خودرو شبیه به بابونه)، بیض (تخم مرغ) برای رمَد مؤثر بوده است (۱۴).

۲. حفوظ: در این بیماری چشم به اندازه‌ای که سنگین و پر شود، ورم می‌کند. ورم به گونه‌ای است که چشم به‌سمت بیرون می‌آید. این بیماری را با داروی موضعی می‌توان درمان کرد. بیمار باید غذای سبک مصرف کرده و از خوردن شراب و گوشت خودداری کند. شیاف سماق را در چشم بچکانند و همچنین شیاف مامیران، شیاف انار، شیاف مامیثا و ذرور اغبر را در چشم بکشند (۷، ۸). باقلا، کندر، سفیده تخم مرغ و گل سرخ برای حفوظ مفید است (۱۱).

۳. غرب: این بیماری در گوشه چشم از سمت بینی به‌وجود می‌آید که همراه با ورم است و از آن چرک بیرون می‌آید. غضروف بینی را از بین می‌برد و زخم می‌شود (۷). علاج آن حجامت کردن است یا با زنجار، انزروت، گلنار، سرمه اصفهانی، دم‌الاحوین شیاف بسازند و اگر چرک آن پاک نشد باید آن محل را داغ کرد (۱۳). زاج، کندر، فضله کبوتر، سکبینج را با سرکه بر روی آن محل بگذارند (۸).

امراض متداول در بین کودکان

۱. شرناق: چربی‌ای است که در پلک بالای چشم به‌وجود می‌آید. این چربی بین غشای خارجی و داخلی آشکار می‌شود و بیمار احساس می‌کند پلکش سنگین شده است. اگر با دارو درمان نشد چشم‌پزشک با عمل جراحی باید چربی را از آن محل بردارد (۷). اگر بیماری آسان بود بعد از عمل بر روی آن باید نمک پاشید. برای درمان شرناق، گذاشتن حضض، ذرور اغبر، شیاف مامیثا، ذرور اصفر، اقلایا، زعفران بر پشت چشم مفید بوده است (۸). کودکان چون پلک چشمشان نازک است بیشتر دچار این بیماری می‌شوند. در این بیماری اشک بسیاری از چشم می‌ریزد. برای درمان آن باید حجامت کرد و یا این دارو را درست کرد: زعفران، شیاف مامیثا، صبر، گل ارمنی، قلیما را با آب مور مخلوط

کنند و شیاف بسازند و استفاده کنند و اگر درمان نشد باید جراحی انجام داد (۱۰).

۲. وردینج: در این بیماری سفیدی چشم بسیار ورم می‌کند و به اندازه‌ای می‌رسد که مردمک چشم را می‌گیرد و بیمار نمی‌تواند چشم را ببندد و بیشتر کودکان دچار این بیماری می‌شوند. برای درمان این بیماری باید آن را تمیز کرد و حجامت انجام داد و یا دارویی از زعفران، گشنیز تر و تخم مرغ درست کنند. اگر شکم خفاش را بشکافند و بر آن محل بگذارند بسیار مفید است. برگ خشک، انگور سیاه، گل سرخ، آرد جو، عدس مقشّر و روغن گل را با هم مخلوط کنند و مرهمی بسازند که برای درمان وردینج مفید است (۸). شیاف مامیثا را با آب گل یا با آب کاسنی بر روی چشم بگذارند. گاوزبان، برگ گل، گشنیز، عناب سیستان، خرما هندی را بر پشت چشم بگذارند بسیار مفید است (۱۰). برای جلوگیری از ابتلا به این بیماری باید حجامت کرد و مواد غذایی شور نخورد و شیرینی کمتر استفاده کرد (۱۵).

۳. به هم چسبیدن پلک‌ها: وقتی در خواب پلک کودکان به هم می‌چسبید برای درمان آن شستن چشم با ادرار خود آن فرد و سرمه اصفهانی توصیه شده و برای بیرون چشم توتیای شسته تجویز شده است (۸). همچنین شستن چشم با نمک و گذاشتن زرده تخم مرغ و روغن گل بر چشم نیز توصیه شده است (۱۰).

۴. حول: در بالا و پایین چشم به وجود می‌آید و بیمار اشیا را دوتا می‌بیند. کودکانی که دچار این بیماری می‌شوند از بیماری صرعی که داشته‌اند دچار حول می‌شوند که برای درمان باید یا یک پارچه که وسطش سوراخ است بر روی چشم کودک گذاشت یا این که به طرف مخالف نگاه کند تا بهبود پیدا کند. افراد بزرگسالی که تشنج می‌گیرند نیز ممکن است دچار بیماری حول شوند (۷).

امراض مربوط به قرنیه

۱. سبّل: پرده‌ای سفیدرنگ است که روی قرنیه قرار می‌گیرد و چشم پزشکی با انبر کوچکی که صنّاره نام دارد عمل جراحی را انجام می‌دهد؛ چون این بیماری با عمل جراحی درمان می‌شود (۷). در این بیماری رگ‌های قرنیه به هم بافته می‌شوند (۱۳). به مانند سایر امراض چشم برای درمان این بیماری نیز شیاف بیشترین کاربرد را داشته است. سماق را در آب بجوشانند و آن را

از صافی رد کنند و مجدد آن را بجوشانند تا به غلظت برسد. وقتی به این مرحله رسید مقداری کتیرا، کافور و سفیدآب به آن اضافه کنند و با آن شیاف سماق بسازند که برای سبل مناسب است. از شیاف احمر و شیاف دیزج (نحوه ساخت آنها پیش از این توضیح داده شد) برای درمان سبل استفاده می‌شده است (۸، ۱۱). شیاف طرحماتیقان متشکل از: افیون، زنگار، راستخت، صمغ عربی، زعفران، قلقطار و شادنج را همراه با آب بادیان مخلوط کنند و به شکل خمیر دریاورند و همچنین شیاف خولانی شامل: مامیران، حضض هندی، انزروت و توتیا را با آب مخلوط کرده باشند و به شکل خمیر دریاورند که برای این بیماری تجویز شده‌اند (۱۱). زعفران، زرنیخ سرخ، مُرمکّی، نبات، نشاسته، زردچوبه و افاقیا را با آب به صورت خمیر درآورده و با آن شیاف اسود بسازند که برای سبل نافع بوده است. شیاف دیگری از: صمغ عربی، افیون، شادنج عدسی، راستخت، صبر زرد، قلقطار، زنگار و زعفران مفید بوده است. نسخه دیگر برای سبل: انزروت، شیاف مامیثا، زعفران، کتیرا، نشاسته، افیون را با آب به خمیر تبدیل کنند و شیاف به دست آمده برای سبل مفید است و یا زعفران، فلفل، مُرمکّی، صمغ عربی، زنگار، قلیمیا را با آب باران مخلوط می‌کردند و شیاف می‌ساختند (۱۲).

ساخت سرمه نیز برای درمان این بیماری متداول بوده است: سرمه روشنایی کف دریا، فلفل سفید، زنجبیل، سنبل، پوست هلیله زرد، فلفل سیاه، دارفلفل، نوشادر، قرنفل و زعفران را با هم بکوبند و مخلوط کنند (۱۱). ترکیب زنجبیل، مامیران، زردچوبه، پوست هلیله زرد، توتیای شسته، نمک هندی، دارفلفل را با هم بکوبند و با آب غوره مخلوط و بعد به صورت سرمه استفاده کنند. با مامیران، شیخ محرق، توتیای کرمانی، توبال مس سرمه رمادی بسازند. برای ساخت سرمه جلادهنده از مرّقشیشا، توتیای سبز، نوشادر، سرمه اصفهانی، زنگار عراقی، مُرمکّی، نمک اندرانی، مروارید، توتیای هندی، کف دریا، توبال آن، توبال مس، بسد مرجان را با هم بکوبند و بعد سرمه بکشند (۱۱). مامیران، نشاسته، قلیمیا، توتیای هندی، سرمه اصفهانی، سفیدآب با هم می‌ساییدند و آنها را به صورت سرمه استفاده می‌کردند (۱۲).

۴. **نفاطه:** این بیماری در طبقات قرنیه آشکار می‌شود. برای درمان آن داروهایی مثل سرمه که خشک کند استفاده کنند و اگر بزرگ بود آن را پاک کنند (۸).

بیماری‌های مربوط به اشک چشم

۱. **دَمَعَه (قطره اشک):** در این بیماری بدون این‌که در پلک سوزشی باشد، اشک از چشم سرازیر می‌شود. در قطع ظفره (ناخن در ادامه توضیحات آن خواهد آمد) که چشم‌پزشک مقداری از گوشت را برداشته به‌وجود می‌آید و علاج آن ریختن ادویه مقوی در چشم و پاکیزه کردن و تصفیه مزاج است (۷). دَمَعَه دو نوع بود: مادرزادی و یا از بریدن ظفره به‌وجود می‌آمد. اگر این بیماری مادرزادی باشد علاج ندارد (۱۰). برای درمان این مرض پیشنهاد شده: زعفران، صبر، شیاف مامیثا با شراب کهنه شیاف بسازند و شیاف را با شراب بکوبند و در گوشه چشم بچکانند. چشم را با شراب انگور بشویند و اسفنجی را با شراب تر کنند و به چشم بکشند. گذاشتن برگ مامیثا و افاقیا بر چشم برای این بیماری مفید است (۸). آبَنُوس، اَئِمَد (سرمه)، بَصَل (پیاز)، بلج، زعفران، زفت رطب، سماق، شادنج، کندر، نشاسته برای دَمَعَه مفید است (۱۴). علاج این بیماری سرمه و توتیا بود (۱۳). ترکیب ساخت برخی از این سرمه‌ها این‌گونه بوده: دارفلفل، زعفران، کف دریا، اقلیمیای ذهبی، سرمه اصفهانی، فلفل سفید و سیاه، مشک، نوشادر، سنبل الطیب، نمک هندی، سرطان چینی، برگ فرنجمشک را با هم بکوبند و سرمه غریزی را بسازند و استفاده کنند. هلیله زرد، توتیای شسته، فلفل، صبر زرد، بُسَد سوخته شسته را با هم بکوبند و سرمه الدَمَعَه بسازند و سرمه بکشند. برای ساخت سرمه هندی باید شادنج مغسول، نوشادر، پوست هلیله زرد، فلفل سفید، زنجبیل را با هم بکوبند و سرمه بکشند (۱۱). سرمه اصفهانی، سنبل، قلیمیای ذهبی، مس سوخته، قرنفل برای دَمَعَه مفید است. توتیا هندی، سرمه اصفهانی، مامیران، اقلیمیا، نشاسته، سفیدآب را سرمه بسازند و برای درمان دَمَعَه استفاده کنند (۱۲).

۲. **بوالین:** در این بیماری اشک زیادی از هر دو چشم سرازیر می‌شود که به آن بوال هم می‌گویند. به‌دلیل سردی هوا و فشاری که این سرما بر چشم وارد می‌کند به‌وجود می‌آید. اگر بر اثر ورم به‌وجود بیاید با اسید بوریک و گل خطمی چشم را باید شست (۷).

همچنین موارد متنوع دیگری برای درمان سبیل تجویز شده است: مالیدن تیزاب نرمی که نقره داشته باشد به بیرون چشم مفید بوده است. سماق پخته‌شده را با گلاب بجوشانند و به چشم بکشند (۸). زنگار، نمک اندرانی، توبال مس (براده مس)، زنجبیل، روی سوخته، زاج مصری، سفال سوخته و دود شیشه، بکوبند و بپزند و بعد استفاده کنند. اگر بیماری آسان بود زرده تخم‌مرغ و روغن گل را به چشم بمالند، اما اگر درد سخت‌تر بود داروی زرد و زرده تخم‌مرغ استفاده کنند. در این بیماری باید دماغ هم پاک شود. زعفران، مرصافی، صبر سقوطری و حضض را با هم بپزند و با آب مرزنگوش بینی را نیز پاک می‌کنند. اگر بیماری سخت‌تر باشد مرزنگوش را با روغن بنفشه و شیر زنی که فرزند دختر دارد با هم مخلوط کنند و به‌صورت قطره در بینی بریزند (۱۰). اگر بیمار به حمام رفت و دود عنبر را در زیر چشم خود دود داد و همچنان درد داشت قلابی در دست چپ بگیرد و به گوشه چشم که از سمت بینی است این کار را انجام دهد و سبیل را بگیرد و بعد یک نفر دیگر قلاب را بگیرد تا سبیل را از روی ملتحمه بردارد (۱۰). توبال (ریزه‌هایی که از آن و مس هنگام کوبیدن می‌ریزد) و دود شیشه (دخان‌القولاری) برای سبیل مؤثر بوده است (۱۴). زیتون نرسیده برای سبیل مفید است (۱۲). زردچوبه، زنجبیل، هلیله زرد، دارفلفل، توتیای کرمانی، مامیران را با آب غوره بکوبند و توتیای غوره بسازند. همچنین حجامت نیز تجویز شده است (۱۳).

۲. **قرحه:** چهار نوع از علائم این بیماری در سطح قرنیه مشخص و سه تا از آنها در داخل قرنیه است. وقتی که بیمار درد دارد باید بر دست چپ بخوابد و برای درمان باید از گوشت پرندگان استفاده کند و حجامت انجام دهد (۸). برای جلوگیری از ابتلا به این بیماری باید غذای شور نخورد و مقدار غذایش کم باشد و شیر مادری که فرزند دختر داشته باشد در چشم بچکانند (۱۵).

۳. **مورسرج:** در طبقه قرنیه مورسرج پاره شده و عنبیه بیرون می‌آید که اندازه سر مورچه است و به این دلیل مورسرج نامیده شده است (۷). برای درمان این بیماری افیون، زعفران، برگ گل، سرمه، زنگار، صمغ عربی، مرصافی، زنگار را با آب باران بکوبند و شیاف درست کنند (۱۰).

سایر امراض رایج چشم

۱. ظَفَره: نام دیگر این بیماری ناخنه است. به وجود آمدن ناخنه در چشم به صورتی بود که بزرگ می شد و کل حلقه را دربر می گرفت و به رنگ های زرد، قرمز و سفید بود و بینایی را از بین می برد (۸). این بیماری بیشتر از گوشه چشم به سمت بینی و یا از هر دو سمت به وجود می آید و سه حالت دارد: اول سفید و فرورفته نیست و از گوشه چشم می آید و مانند سبل نیست که از همه سمت شروع شود و به مردمک برسد. در حالت دوم از گوشه چشم که به سمت بینی است شروع می شود و به مردمک چشم می رسد، اما به آن وارد نمی شود. در این حالت چون مردمک چشم را نمی گیرد، خیلی به عمل جراحی نیاز ندارد و باعث آسیب به بینایی نمی شود و با دارو می توان آن را مداوا کرد. در حالت سوم مردمک چشم را دربر می گیرد و بینایی را از بین می برد و در این صورت باید از عمل جراحی استفاده کرد، اما چشم پزشکی باید خیلی با دقت آن را انجام دهد. یک نوع دیگر هم دارد که خیلی کم اتفاق می افتد که در اطراف ملتحمه و طبقه صلبه آشکار می شود و در درمان این نوع اگر صلبه قطع شود باعث بروز کزاز می شود (۷).

از نظر بهاءالدوله راه درمان این بیماری تا حدودی متفاوت بوده و به عقیده او استفاده از دارو برای درمان آن پرخطر و جراحی مناسب تر از راه درمان دارویی بوده؛ چون دارو به مردمک چشم به دلیل نازکی آن آسیب می زد. او همچنین مخلوط زهره بز با عسل، که هر شب استفاده شود، برای درمان آن مفید دانسته است (۸). جراحی ناخنه باید کاملاً با دقت انجام شود و فقط قسمت ناخنه را که سفیدرنگ است بردارند و چیزی از آن باقی نماند. سپس بر روی آن باید روغن ریخت و بر پشت پلک زرده تخم مرغ، آب زیره، روغن گل و نمک گذاشت و یک روز کامل را نخوابید و در روز دوم زرده تخم مرغ و روغن گل بر چشم کشند و داروی خشک ملکا استفاده کنند (۱۰).

با وجود این، برخلاف نظر بهاءالدوله درمان دارویی نیز رایج بوده و مانند سایر امراض چشم استفاده از شیاف کاربرد فراوانی داشته است؛ شیاف اخضر: اشق، بوره ارمنی، زنگار، زرنیخ سرخ، قلعطار، کف دریا، نوشادر را با هم بکوبند و خمیر کنند و آن را

بسازند. شیاف قلعطار از بوره ارمنی، راستخت، زرنیخ، زنگار، نوشادر را همراه با سرکه مخلوط کنند و بعد از یک هفته استراحت دادن به این دارو با آن شیاف بسازند. شیاف قیصر: زعفران، زنگار، شادنج، قلعطار، صمغ عربی، افیون، نحاس را با هم بکوبند و از آن شیاف بسازند. زنگار، مس سوخته، مُرمَک، صمغ عربی، قلیمیا و زعفران را همراه با آب باران مخلوط کنند تا شیافی برای درمان ناخنه به دست آید. اشق، زنگار، صمغ عربی، سفیدآب قلیمیا را به دستور با هم شیاف بسازند و از این شیاف می توان در قبل و بعد از عمل ناخنه استفاده کرد. شیاف دینارگون که از شیاف هایی است که برای ناخنه استفاده می شود چون رنگ این شیاف طلایی می شود این نام را بر آن گذاشته اند و از این مواد ساخته می شود: کندر، زردچوبه، شنجرف، مُرمَک، نبات، زعفران، روسختج (مس سوخته)، اشق و زرنیخ سرخ را با آب مخلوط کنند (۱۱). افیون، شادنج عدسی، صمغ عربی، راستخت، زنگار، قلعطار، مُرمَک، صبر زرد، زعفران با دستور قبل از آن شیاف بسازند. صمغ عربی، فلفل، زعفران، قلیمیا، مُرمَک، مس سوخته را با آب باران شیاف کنند (۱۲).

ساخت سرمه نیز توسط پزشکان صفوی، توصیه شده است: فلفل سفید، نمک هندی، سنبل الطیب، زنگار، شادنج عدسی، فلفل سیاه، قرنفل، نوشادر، کف دریا، پوست هلیله زرد، زعفران، صبر سقوطری، بوره ارمنی، دارفلفل، قلیمیا و نحاس را با هم بکوبند و بپزند و از آن سرمه روشنائی بسازند که در درمان ناخنه مفید است. یک نسخه دیگر برای ساخت سرمه روشنائی: مشک، توتیای هندی، سادج هندی، قلیمیای نقره، کافور، قلیمیای طلا، مروارید، مرقشینای ذهبی و زعفران که با دستور قبل سرمه سازند. نسخه سوم برای ساخت سرمه روشنائی (باسلیقون): شنجرف، فلفل، پوست هلیله زرد، زنجبیل، هلیله سیاه، دارفلفل، کف دریا، قرنفل، نوشادر، سلیخه را با هم بکوبند و بپزند و سرمه بسازند (۱۱).

نسخه های متنوع دیگری نیز توسط پزشکان توصیه شده است: گوگرد و زنگار از جمله داروهایی است که برای درمان ناخنه استفاده می شد. می توان با آب شنبلیله، بابونه و اکلیل الملک بر پنبه ای زد و بر پشت چشم مالید. بوره ارمنی، فلفل سیاه، شادنج،

۴. **نزول آب:** در این بیماری چشم هر روز ضعیف‌تر می‌شود، نزول آب مانند این است که مغز بر اثر ضربه‌ای تکان بخورد (۷). این رطوبت میان بیضیه و قرنیه به‌وجود می‌آید و باعث جلوگیری از بینایی می‌شد. بیمار در جلوی چشم احساس می‌کند پشه یا مویی پیدا می‌شود که وجود این احساس، اشیای غریب در جلیدیه بوده و علاج آن استفاده از شیاف مرارات و اجتناب از مصرف کردن میوه‌ها و لبنیات است (۱۳). آب ریشه پیاز با عسل با هم مخلوط کنند و به چشم بکشند. برای درمان این بیماری زهره حیوانات بیشترین توصیه را داشته است: زهره شبوط، زهره پلنگ، زهره کفتار، زهره گرگ برای ساخت شیاف استفاده می‌شد. زهره گاو نر را با روغن بلسان و همراه با دل خشک کنند و شیاف بسازند و استفاده کنند (۸). برای ساخت شیاف مرارات زهره گرگ، زهره کلنگ، زهره شبوط، زهره کرکس، زهره کبک، زهره بز کوهی، زهره باز، زهره خرگوش، زهره باشق، زهره شیر، زهره عقاب، زهره حلزون، زهره خر وحشی، زهره روباه، زهره کبوتر بچه، زهره آهو، زهره خوک، فریون، سکینج و شحم حنظل را با آب بادیان مخلوط می‌کردند و به شکل خمیر درمی‌آوردند و شیاف می‌ساختند. با صمغ عربی، فلفل سفید، حب الفار مقشر، زهره بز، بسد، زهره کبک، سکینج شیاف می‌ساختند و برای نزول آب استفاده می‌شد. یک نسخه دیگر برای ساخت شیاف: مخلوط زهره بز، صمغ عربی، قلیمیا ذهبی، زهره کرکس، جعده، نوشادر (۱۱). قلیمیا ذهبی، مُرْمَکِی، اقاقیا، افیون، صمغ عربی را بکوبند و شیاف بسازند. با فلفل، اشق، خربق سفید و آب ترب شیاف بسازند. با فلفل سفید، کافور، قلیمیا ذهبی، نحاس محرق، نمک اندرانی، سرمه، سفیدآب قلعی، سنبل، نوشادر و کف دریا سرمه بسازند برای درمان نزول آب استفاده کنند (۱۲). استفاده از سرمه نیز مرسوم بوده: زعفران، توتیا، شادنج عدسی، نحاس محرق، نوشادر، فلفل، قلیمیا ذهبی، توبال مس، دارفلفل، سرطان بحری، را با هم بکوبند و با آن سرمه بسازند که برای درمان نزول آب مفید است (۱۱). سرمه مرزنگوش نیز برای بیماری نزول آب مفید بوده است (۱۴).

۵. **قصور:** این بیماری بر اثر نگاه کردن به برف به‌وجود می‌آید. میل کشیدن عسل در چشم و یا گذاشتن عسل با پنبه در داخل پلک و چکاندن شیر گرم تجویز شده است. همچنین خوردن غذای نرم و نشستن در تاریکی و استحمام با آب گرم توصیه شده

کف دریا، روی سوخته، فلفل سفید، زنجبیل، نمک هندی، زنگار، سنبل، دارفلفل، زعفران، صبر سقوطی، نوشادر را بکوبند و بپزند. استفاده از این داروها برای درمان ناخن بسیار مؤثر بوده است (۱۰). شیر با ادرار شب‌پره (خفاش) برای ازبین‌رفتن ناخن توصیه شده است. زنجار، نمک، مامیران و زاج سبز (قلقند) از داروهایی است که برای ناخن به کار می‌رفت. زیره کرمانی (کمون) را با نمک اگر بخواباند می‌توان آب آن را به‌صورت قطره در چشم بچکاند (۱۱). دود شیشه (دخان‌القواری) و لیف‌البحر برای ظفره مفید بود (۱۴). سبزواری بر این عقیده بود که شیوه درمان بیماری ناخن مانند درمان بیماری سبل است (۱۳).

۲. **شب‌کوری:** به آن عشا نیز می‌گویند که در این حالت بیمار در روز بسیار خوب می‌بیند، اما شب که می‌شود بینایی‌اش به‌اندازه‌ای که حتی ستاره‌ها را هم نمی‌بیند، ضعیف می‌شود (۷). شخصی که دچار این بیماری می‌شود باید غذاهای نرم، حلوی بلاد و حلوی دارچینی بخورد و از سرمه روشنائی استفاده کند و هر صبح و شب از خون خفاش در چشم خود بچکاند و با جگر بز که زیره، دارچین و گشنیز داشته باشد به‌صورت قلیه‌پوتی درست کند و سر خود را بر بخار آن بگیرد به شکلی که عرق از سر او بریزد و بعد بخورد (۸). فیروزج از داروهایی است که برای درمان شب‌کوری مفید و بهترین نوع آن نیشابوری است. آب کباب جگر بز (کبد) برای شب‌کوری مؤثر است. مرارات (زهره) زهره بز برای درمان نافع است (۱۱). زهره جغد و سرمه کشیدن با خون او برای شب‌کوری مفید است. جگر و زهره کبک و زهره لک‌لک، مغز سر کرکی برای شب‌کوری استفاده می‌شد (۱۴). برای درمان از دارفلفل، ایارج با آب جگر بز که بر آتش گرفتند در چشم بکشند (۱۳). همان‌گونه که آمد زهره و جگر حیوانات مهم‌ترین توصیه پزشکان برای درمان این بیماری بوده است.

۳. **روزکوری:** شخصی که دچار این بیماری می‌شود در شب مشکلی برای دیدن ندارد، اما در روز مثل این که ابری در جلوی چشمش است و چیزی نمی‌بیند (۷). کسانی که چشمان اشهل (میشی)، ازرق (آبی) دارند بیشتر دچار این بیماری می‌شوند و باید از چیزهای ترش و شور دوری کنند و شیر زنانی که فرزند دختر دارند در چشم بکشند (۸).

(۸). «برای علاج پارچه‌ای سیاه بر روی چشم بیندازند و مقداری شیر در چشم بچکانند و با آب گرم چشم‌ها را بشویند با بادام شیرین مرهمی درست کنند و استفاده کنند» (۷).

۶. **کمنه:** وقتی بیمار بیدار می‌شود احساس می‌کند در چشمش سنگی وجود دارد. برای علاج باید از شیاف طرخم‌طیقون و یا مرهم جوز و زیره استفاده کند (۸). این بیماری باعث تغییر رنگ چشم و بینایی می‌شود و خارش زیادی دارد به‌طوری‌که اصلاً آرام نمی‌شود (۷).

۷. **غده (سرطان):** این بیماری در گوشه چشم آشکار شده و اگر خیلی بزرگ شود مانع دیدن می‌شود و ابتدا آن را با دارو درمان می‌کنند، اگر نتیجه‌ای نداشت با عمل جراحی آن را درمان می‌کنند و بعد با زرده تخم مرغ مرهمی بر آن می‌گذارند (۷). برای درمان این بیماری از داروهایی که برای درمان ظفره استفاده می‌شود می‌توان استفاده کرد (۸). برای علاج، خوردن شیر تازه و کشیدن سرمه مفید است (۱۰). باید آن را با وسیله‌ای به نام صناره بردارند و آب نمک و زیره بر روی آن بریزند و زرده تخم مرغ و روغن گل بر آن بگذارند (۱۵).

۸. **طرفه:** نقطه‌ای قرمز که بر سفیدی چشم آشکار می‌شود و بر اثر ضربه بر چشم به وجود می‌آید. برای درمان آن نیز آب ترب مفید است. همچنین حجامت کردن و استفاده از شیر مادری که فرزند دختر دارد و شیاف احمر برای درمان این بیماری مناسب است و مرهمی از زعفران، روغن گل، اکلیل‌الملک، عدس مقشّر، دم‌الاحوین، زرده تخم مرغ را بکوبند و برای پشت چشم استفاده کنند (۸). شیر و سفیده تخم مرغ و زرده را بر روی چشم بگذارند و بخوابند و بعد از آرام شدن درد، خون بال کبوتر در چشم بچکانند (۷).

۹. **قذی (خاشاک چشم):** وقتی که چیزی مانند پشه یا گردوغبار و خار در چشم بیفتد برای درمان می‌توان از شیر زنی که فرزند دختر دارد در چشم بچکانند (۱۰). برای درمان می‌توان با پنبه و آب ولرم چشم را تمیز کرد و اگر پشه در چشم باشد باید آن را از چشم بیرون آورد (۷).

۱۰. **اتساع و انتشار:** «انتشار یعنی سوراخ عنبیه از حد طبیعی بزرگ‌تر شود تا این‌که گشادشدن سوراخ به کناره‌ها هم برسد»

(۷). برای علاج زهره کلنک، زعفران، زهره بز، اشق، خریق سفید، فضله سوسمار را با آب بادیان و انگبین مخلوط کرده و استفاده کنند (۱۰).

۱۱. **سل عین:** از علائم این بیماری هزال و لاغری در یک چشم اتفاق می‌افتد (۷). برای علاج آن مرغ چاق را بریان کنند و بخورند. بیمار باید حمام کند و روغن کدو و روغن بنفشه بر سر بمالد (۱۵).

۱۲. **سپیده:** این سپیدی بر روی مردمک چشم آشکار می‌شود. برای درمان انزروت، صمغ، سمق را با چهار برابر نبات سفید استفاده کنند (۸). برای جلوگیری از بیماری هنگامی که از حمام بیرون آمد زبان را بر روی شکر یا قند سوخته بگذارد (۱۵).

۱۳. **ذهاب البصر فی المطامیر:** «اگر فردی مدتی در تاریکی بماند، نابینا می‌شود» (۷). برای درمان این بیماری راهکاری پیشنهاد نشده است.

۱۴. **ضیق:** به دلیل تنگ شدن عنبیه بینایی کم می‌شود و عنبیه را نابود می‌کند (۷). برای این بیماری دارویی تجویز نشده است.

۱۵. **بیرون‌خاستن خانه چشم:** برای درمان، شیر را با پنبه‌ای بر پشت چشم بکشند و با بابونه سر و چشم را بشویند (۸).

شیوه‌های تقویت چشم

پزشکان در این دوره سعی داشتند مواردی را که سبب ضعف بینایی و حتی کوری چشم می‌شد برای عموم تشریح کنند. از نظر چشم‌پزشکان دوره صفویه: گردوخاک زیاد و نگاه کردن به خورشید، برف و چیزهایی که بسیار درخشانده هستند، می‌توانست باعث ضعف بینایی و یا کوری شود. از نظر چشم‌پزشکان خوردن عدس، کلم، باقلا، سیر و پیاز، نمک زیاد و ادویه تند و حتی مواد غذایی‌ای که معده را اذیت کند مانند سرکه، ترشی، شراب، میوه‌های سرد و لبنیات برای چشم مفید نیست. همچنین کندن موی بینی، بغل، ابرو و مژه، مطالعه در شب، بی‌خوابی و مقاربت جنسی با مردی که تشنه باشد سبب تضعیف و کوری چشم می‌شود. گریه زیاد مضر است مگر گاهی که به دلیل شوری آب چشم باعث شست‌وشو چشم شود (۷، ۸).

همان‌گونه که آمد، پزشکان عصر صفوی برای هرکدام از بیماری‌های چشم داروی مخصوص تجویز می‌کردند اما به‌طور

چشم) مطرح شده که از ضعیفی قرنیه و عینیه به وجود می آید و بیمار در شب بهتر می بیند و با بیماری شب کوری این تفاوت را دارد که مانند شب کوری دائمی نیست. برای درمان باید داروهایی را در چشم بچکانند و از عینک آفتابی استفاده کنند (۷). در عصر صفوی استفاده از عینک و سایر ابزارهای نوری رواج داشته است. رافائل دومانس، مبلغ فرانسوی در دوره شاه عباس، دو عینک و یک تلسکوپ و یک نی در اصفهان ساخته است. نتیجه می گیریم که در عصر صفوی هم ساخت عینک، تلسکوپ و ... و هم استفاده از آن رواج داشته است (۱۷). همچنین قدیمی ترین سند تصویری، درباره وجود عینک در دوره صفویه مربوط به دو تصویر از رضا عباسی در حال نقاشی متعلق به ۱۰۸۷ در اصفهان است، که در هر دو رضا عباسی عینک به چشم دارد (۵).

الگود صرفاً به نقل دو مطلب از رازی و پزشک شرکت هند شرقی درباره عینک اشاره کرده و نوشته غیر از این دو مطلب چیز دیگری درباره استفاده از عینک در دوران صفویه در منابع نیافته است (۳). اما همان گونه که در بالا ذکر شد هم منابع پزشکی و هم منابع ادبی در دوران صفویه به وجود عینک در دوران صفویه اشاره داشته اند.

کورکردن افراد

در دوره های مختلف تاریخی روش های مختلفی برای کورکردن افراد بیان شده است. قبل از اسلام برای کورکردن افراد از روغن زیتون داغ استفاده می کردند و یا با سوزنی داغ، چشم افراد را سوراخ می کردند و در دوران خلفا تیغ داغ را در کناره مردمک چشم آن فرد فرو می کردند. در عصر صفوی برای کورکردن افراد از روش های جراحی استفاده می کردند؛ آنها گوشه چشم را می بریدند و پلک را بلند و عصب های بینایی را قطع می کردند. با این روش نوزادان شیرخوار را نیز کور می کردند تا ادعای سلطنت نداشته باشند. انجام این کارها باعث شد که در دوره شاه عباس، او جانشینی نداشته باشد و بعد از او نوه اش به سلطنت رسید (۱۸). سلطان محمد خدابنده دچار بیماری چشم بود و هنگامی که به روبه روی خود نگاه می کرد می توانست به خوبی ببیند، اما اگر به پایین نگاه می کرد چیزی را نمی توانست ببیند. بسیاری از افراد معتقد بودند که او احتمالاً به بیماری آب مروارید مبتلا شده است. این احتمال هم وجود دارد که وجود این

عمومی آنها برای تقویت چشم و کاهش بیماری های چشم داروهایی را تجویز کرده اند: بستن حنا با آب برگ کاسنی بر پاها و دست ها و این که مداوم کف پاها را باید چرب کرد. خوردن دارچین، فلفل، زعفران و چکاندن آب رازیانه یا گلاب در چشم توصیه شده است (۸). کشیدن سرمه و شستن چشم با آب سرد و شستن چشم با رازیانه برای تقویت چشم مفید دانسته شده است. برای رفع قرمزی، چشم را با چای باید شست. خوردن چوب چینی و شلغم خام و پخته برای تقویت چشم بسیار مفید است (۷). شاردن در سیاحت نامه خود نوشته است که زنان و مردان ایرانی برای تقویت نور چشم خود از سرمه سیاه در چشمان خود استفاده می کردند و این کار علاوه بر جنبه درمانی ای که داشته برای زیبایی هم استفاده می شده است (۱۶).

استفاده از عینک برای درمان ضعف بینایی چشم در دوره صفویه رواج داشته است. افرادی که چشم ضعیفی داشتند برای دیدن اشیا از فاصله دور و نزدیک ناتوان بودند و خواندن نوشته ها برای آنها مشکل بود معمولاً با عینک به خوبی می توانستند آنها را بخوانند. اشخاصی بودند که در دیدن اشیا در فاصله نزدیک دچار مشکل بودند، اما در دیدن اشیا از فاصله دور مشکلی نداشتند. «اگر رنجی در رطوبتی از رطوبات چشم پیدا شود و غلظت بیضیه غلیظ تر شود اشیا را از فاصله دور نمی تواند ببیند و در فاصله نزدیک خیلی کم می تواند ببیند» (۸). «انسان گاهی اشیا بزرگ را کوچک می بیند که دلیل آن فشار وارد به عصب مجوفه است و یا اشیا بزرگ را کوچک می بیند و از رطوبت دماغ است. گاهی خیال می کند که بر دستش شخصی ایستاده و این از رطوبت بیضیه است که یک قطعه از آن کدر می شود». این افراد برای علاج بیماری خود نزد چشم پزشک می رفتند و بعد از معاینه و مشخص شدن نمره عینک توسط چشم پزشک از عینک برای بهتر دیدن استفاده می کردند (۷). بهاءالدوله معتقد است: وقتی که چشم دچار ضعف بینایی می شود باید بدن را تقویت کنند و سرمه بکشند. همچنین استفاده از شیاف مرارات که هر روز صبح و شب خون خفاش در چشم بچکانند و جگر را با نمک هندی و دارفلفل بر روی آتش بپزند و آب آن را در چشم بکشند و جگر بز را به صورت قلیه پوتی درست کنند و سر را بر بخار آن بگیرند و بخورند (۸). در رساله کحالی بیماری ای به نام خفش (خردی

نقص به دلیل اقدامی بوده باشد که در جوانی برای کورکردن آن انجام داده‌اند (۳). چون هدف از کورکردن شاهزادگان مرگ آنها نبوده بنابراین زود به فکر درمان چشم‌زخمی آنها نیز می‌افتادند. ازجمله شیوه‌های درمانی این بوده: هنگامی که چشم را از حلقه (مردمک چشم) بیرون می‌آوردند خاکستر ابریشم سوخته را بر روی زخم می‌پاشیدند تا سریع‌تر خون بند آید و زخم چشم درمان شود (۱۹). برای چشمی که بر اثر ضربه، خون روی حلقه باشد یا مردمک چشم بیرون بیاید از لعاب به‌دانه غلیظ و روغن بادام مرهمی می‌ساختند و تا چند روز به روی چشم می‌گذاشتند (۱۹). مروارید ناسفته (دست‌نخورده) را نرم می‌کوبیدند و برای درمان زخم چشم مفید بود (۱۹).

نتیجه‌گیری

پزشکان صفوی تلاش زیادی برای ارائه راهکارهایی جهت درمان بیماری‌های چشم انجام داده‌اند. تسلط آنها بر شناخت انواع بیماری‌های چشم از مواردی بوده که می‌توان آن را از نکات برجسته چشم‌پزشکی عصر صفوی بیان کرد. گرچه شواهد نشان می‌دهد که در درمان بیماری‌های چشم در این دوره اتکای پزشکان بیشتر بر روش‌های پیشین بوده، اما آنها سعی نکرده‌اند ضمن بهره‌برداری از دانش گذشتگان راهکارهای جدیدی نیز ارائه کنند. البته به‌طور کلی الگوپذیری از روش‌های پیشین پزشکی به‌ویژه طب سینیایی را در همه ابعاد پزشکی دوره صفویان می‌توان مشاهده کرد. شواهد بیانگر آن است که عمل جراحی چشم نیز مانند دوره‌های گذشته در دوره صفویان نیز متداول بوده و برای بسیاری از بیماری‌ها از این شیوه درمانی بهره برده می‌شد. ساخت شیاف و ساخت سرمه بیشترین کاربرد را در درمان انواع بیماری‌های چشم در دوره صفویه داشته است.

در این پژوهش نشان داده شد که کدام بیماری‌ها مربوط به چشم در دوره صفویه شناخته‌شده بودند و پزشکان صفوی برای درمان هر بیماری از چه شیوه‌ای استفاده می‌کردند. در رساله‌های پزشکی دوره صفوی معمولاً نویسندگان رساله‌ها بنا را بر رد شیوه‌های درمان نگذاشته‌اند و صرفاً سعی کرده‌اند شیوه‌های موردتأیید خود را در آثار خود ذکر کنند و اصطلاحاً نقد و رد

شیوه‌های درمان برای پزشکان صفوی در رساله‌های پزشکی موضوعیت نداشته است. همچنین می‌توان به این نکته اشاره کرد که چشم‌پزشکان عصر صفوی گرچه از مسئله پیشگیری غافل نبوده‌اند، اما تمرکز آنها بیشتر بر مسئله درمان بوده است.

تضاد منافع

این مقاله هیچ تضاد منافی ندارد.

پی‌نوشت‌ها

^۱ رساله کحالی اثری است که در زمان شاه‌عباس اول صفوی برای درمان بیماری‌های چشم به نگارش درآمده و در ایران فقط یک نسخه خطی از آن در دانشگاه تهران موجود بوده که طبق اطلاعات این نسخه، مؤلف آن ناشناس است، اما الگود معتقد است مؤلف این کتاب محمدباقر فرزند شهیر عمادالدین می‌باشد که در لشکرکشی شاه‌عباس به تبریز در سال ۱۰۱۱ ه‍.ق حضور داشته است (۳). رساله کحالی تاکنون تصحیح نشده و اخیراً (۱۴۰۳) نسخه‌ای از این رساله توسط شادی بناریان در انتشارات لیدومانگار یاسوج تصحیح شده است. با وجود این، مبنای مقاله حاضر نسخه تصحیح‌نشده این رساله می‌باشد.

^۲ شمس‌الدین محمدبن حاجی محمد الکحالی مؤلف کتاب شفاه العین و عین‌الدواء است. الکحالی از پزشکان دوره صفوی بوده، اما متأسفانه اطلاعات زیادی از او در دست نیست. مؤلف در این کتاب به‌صورت تخصصی به چشم‌پزشکی پرداخته و انواع بیماری‌های چشم و نحوه درمان آنها را بیان کرده است.

^۳ عمادالدین محمود شیرازی مؤلف کتاب ضیاء العیون، از پزشکان دوره شاه‌عباس اول صفوی که تجربیات خود را در زمینه چشم‌پزشکی به‌صورت تخصصی از نحوه معاینه چشم، درمان بیماری‌های مختلف و انواع شیاف و سرمه را در این کتاب نوشته است.

^۴ بهاء‌الدوله رازی مؤلف کتاب خلاصه التجارب از پزشکان دوره شاه‌اسماعیل اول صفوی است. او در این کتاب تجربیات خود را در درمان بیماری‌های واگیردار، گوش، معده، روده، چشم و غیره نوشته است. این کتاب یکی از منابع مهم پزشکی دوره صفویه می‌باشد.

References

1. Shahihi Oskooei MG, Abbasi M, Kangari H. Vision sciences and optometry in the third millennium BD explore of Zabol Shahr-I Sokhta, Sistan Baluchistan. *Tārīkh-i Pizishkī*. 2014;4(13):175-91.
2. Moein HR, Shams H. History of ophthalmology in Iran. *Journal of Ophthalmology Bina*. 2010;16(1):3-8.
3. Elgood CL. Medicine in the Safavid period. Translated by Javidan M. Tehran: University of Tehran; 1979. P:68,74,75,81. [In Persian].
4. Shariatpanahi SM. Surgical principles and techniques with the cautrise methods in ophthalmology in Islamic period (from 3-12 AH). *Tārīkh-i Pizishkī*. 2015;20(6):11-45.
5. Razavi Borqai SH. Eye/Ophthalmology, in *Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Islamic Encyclopaedia Foundation; 2014. Vol.12. [In Persian].
6. Beig Babapur Y. A review to history of ophthalmology in Islamic era with an introduction of a worthy book of ophthalmologic library of Teymoor Pasha (Cairo: written on 592 AD). *Tārīkh-i Pizishkī*. 2010;1(1):91-130.
7. Tabib MB. *Risalah Kahali*. Introduction by Isfahani MM. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2008. P:6,9-10,12-14,16-18, 20-30,36-40,45-48,55-59,62-70,73-81. [In Persian].
8. Razi B. *Khulāsāt al-Tajārib*. Tehran: Sahbay-e Danesh; 2009. Vol.1, P:116-117, 224-227, 233-250,252-253. [In Persian]
9. Authors Group. *Darsnameh Dastgah Binaei*. Tehran: Lotus; 2010. P:13,11,9,31-53. [In Persian].
10. Al-Kahal SHM. *Shifa al-Ain wa Ain al-Dawa*. Introduction by Isfahani MM. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2007. P:13-16,19,47-51,56-59,61-64,69,71,79,82,83,87-88,104,106-113,120-124,145,148,152. [In Persian].
11. Shirazi MB. *Zia al-Oyoun*. Edited by Beig Babapour Y. Tehran: Hoghoghi Publications; 2011. P:14,60,62,64,67,74-79,83-85,89-92,94,100-105,110,114-117,120,129. [In Persian].
12. Hakim Mahmoud MB. *Risalah Akmal wa Ajmal*. Introduction by Isfahani MM. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2009. P:19,28-30,34-36,39,41,43,49-50,52,54-55,68-69,76,102,117,128,151. [In Persian].
13. Sabzevari M. *Zubdat al-Qawanin al-Ilaj fi Jami al-Amraz*. Edited by Beig Babapour Y. Vol.1, P:111,114,287,151,335,34-345,286. [In Persian].
14. Tonekaboni MM. *Tuhfat ul-Momineen*. Qom: Noor Wahi; 2011. Vol.1, P:70,81,838,824,778,779,709,698,657,529,504,418,151,357,207,455,725,245,394,758,267,268,650,750,706,771,192,458. [In Persian].
15. Jorjani Yamani M. *Nour al-Oyoun*. Corrected by Beig Babapour Y. Tehran: Safir Ardehal. 2012. P:492,423,496,467,427,436,437. [In Persian].
16. Chardin SJ. *Encyclopaedia Iranica*. Translated by Abbasi M. Tehran: Amir Kabir; 1966. Vol.7, P:36. [In Persian].
17. Saberi H, Tabatabaei SH, Afshar A. The History of early promulgation of eyeglasses in Persia. *Journal of Research in Applied and Basic Medical Sciences*. 2018 May 10;4(1):31-4.
18. Elgood CL. A medical history of Persia and the eastern Caliphate from the earliest times until the year A.D. 1932. Translated by Forghani B. Tehran: Amir Kabir; 1992. P:12, 28,432,433. [In Persian].
19. Hakim Muhammad. *Zakhireye Kameleh*. Introduction by Esfahani M.M. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2011. P:18,40-41,108. [In Persian].

Study of the conditions of ophthalmology in the Safavid Period

Shadi Banarian^a, Mahmoud Mehmannaavaz^{a*}

^aDepartment of History, Faculty of Humanities, Yasuj University, Yasuj, Iran

Abstract

The formation of the Safavid government (1501-1722) is considered one of the most important events in the history of Iran. During this time, the stability that developed within Iran's political framework allowed for the advancement of various scientific fields, prompting ophthalmologists to make efforts to further the growth of this particular discipline. Some Safavid ophthalmologists have tried to collect information for their contemporary doctors and patients by writing works on ophthalmology, as well as to provide information about ophthalmology for future generations. The ophthalmological treatises remaining from the Safavid period have been able to explain eye diseases well and provide treatment solutions for eye diseases to the best of their knowledge and understanding. The eye is an organ of the body that necessitates utmost care when addressing its diseases. The physicians of the Safavid era relied more on medicinal plants to treat eye diseases. Making suppositories and kohl for eye diseases was the most important prescription and treatment strategy of Safavid ophthalmologists. There is also evidence of the existence of glasses during this period to treat eye weakness.

Keywords: Eye diseases; Therapeutics; History of Medicine; Ophthalmology

Corresponding Author: Mehmannaavaz86@gmail.com